

Burgerkracht in de nieuwe verzorgingsstaat

15 oktober 2013

Naam: Michiel van der Werff

Studentnummer: 3506770

Studie: MA Politiek & Maatschappij in Historisch Perspectief

Scriptiebegeleider: Prof. dr. Tine de Moor

Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: De nieuwe verzorgingsstaat	7
Hoofdstuk 2: Types van de verzorgingsstaat en <i>the institutional void</i>	13
Hoofdstuk 3: Het ontstaan van de wijkonderneming	20
Conclusie	27
Literatuurlijst	30

Inleiding

In de Troodrede van 2013 stond een opvallende zin over het bestaan van de verzorgingsstaat. Deze zin luidde:

“[...] Gecombineerd met de noodzaak om het tekort van de overheid terug te dringen, leidt dit ertoe dat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving.”

Dit wekt een aantal vragen op. Welke vorm van participatie gaat het hier over? Hoe hangt de terugtrekkende verzorgingsstaat samen met het ontstaan van een participatiesamenleving? Welke rol speelt de overheid en zou de overheid moeten spelen in deze nieuwe samenleving?

In Nederland onstonden de afgelopen jaren verschillende soorten burgercollectieven. Hierbij valt te denken aan een groep burgers die zich verenigt in een energiecoöperatie, aan een groep ondernemers en bewoners die zich verenigt in een winkelstraatvereniging of aan een organisatie zoals Resto van Harte die avonden organiseert om vereenzaamde mensen (vooral ouderen) sociaal actief te maken.

Dit soort initiatieven vanuit de burger zijn interessant in relatie tot de veranderende overheidsstructuur en in het bijzonder de veranderende verzorgingsstaat. Daarom worden er in deze scriptie de volgende vragen gesteld: Hoe en waarom is de verzorgingsstaat veranderd? Hoe hangt het terugtrekken van de overheid op verschillende terreinen samen met het ontstaan van nieuwe burgerinitiatieven? Waarom springt juist de burger in deze ruimte? Welke houding neemt de overheid aan ten opzichte van deze burgercollectieven?

In deze scriptie zal de nadruk liggen op burgercollectieven op wijkniveau, die ook wel bekendstaan als wijkondernemingen. Dit is een burgercollectief waarin bewoners van een wijk samen iets ondernemen teneinde hun leefomstandigheden of leefomgeving te verbeteren. Een voorbeeld van zo'n wijkonderneming is het initiatief De Meevaart uit Amsterdam Oost. Dit is een 'huis voor de buurt,' waar bewoners uiteenlopende activiteiten kunnen organiseren (Estejé 2013). Dit draagt bij aan de sociale cohesie in de wijk.

Deze scriptie is toegespitst op één type burgercollectief, omdat het belangrijk is voor een paper van dit formaat om duidelijke afbakeningen te hebben. De reden dat er juist voor dit type initiatieven is gekozen, is dat het praktijkonderzoek dat ik heb gedaan tijdens de stage bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de praktijkervaringen die ik

in andere delen van mijn stage heb opgedaan hoofdzakelijk betrekking hebben op wijkondernemingen. De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt: *‘Welke rol speelt de overheid bij het ontstaan van hedendaagse wijkondernemingen en wat is de historische context van de rol die de overheid hierbij speelt?’*

Methode

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden wordt enerzijds een literatuuronderzoek om de theoretische en historische kaders te schetsen en anderzijds van praktijkonderzoek dat is gedaan tijdens mijn stage bij het Ministerie van BZK bij de directie Woon- en Leefomgeving gebruikt. De scriptie bevat zowel historische als sociaal-wetenschappelijke elementen.

Het historische element van deze scriptie heeft in de eerste plaats betrekking op de geschiedenis en de structuur van de verzorgingsstaat in Nederland. Hoe heeft de verzorgingsstaat zich ontwikkeld sinds de vroegmoderne tijd? Wat lag ten grondslag aan het terugtreden van de overheid in de afgelopen dertig jaar en wat zijn de gevolgen dit terugtreden? Er zijn wetenschappers zoals Tine de Moor die stellen dat gilden ook een vorm van burgercollectieven waren en dat de huidige beweging dus eigenlijk een *revival* is van dit fenomeen in plaats van iets nieuws (Moor 2008). Mede om deze reden is er binnen de context van het ontstaan van de Nederlandse verzorgingsstaat tevens aandacht besteed aan het verdwijnen van de gilden.

Het historische element van deze scriptie komt ook naar voren bij het schetsen van de historische achtergrond van de wijk de Baarsjes in Amsterdam. In deze wijk is er een aantal jaar terug een winkelstraatvereniging opgericht. Naar deze winkelstraatvereniging is een gevalstudie gedaan en deze vereniging wordt besproken in het derde hoofdstuk van deze scriptie.

Het sociaal-wetenschappelijke deel van het onderzoek komt naar voren in het praktijkonderzoek om de context en theoretische achtergrond van de wijkaanpak in Nederland van de afgelopen jaren te schetsen. Zo wordt besproken hoe de pijlers *fysiek* en *sociaal* een belangrijke onderdelen vormen bij de aanpak van problemen in wijken en wordt besproken waarom een nadruk op initiatief en medewerking van wijkbewoners een waardevolle aanvulling kan zijn op deze aanpak. De theoretische achtergrond van de *broken windows theory* die ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van deze pijlers wordt ook besproken.

Verder komen sociaal-wetenschappelijke theorieën ook terug bij het duiden van de verzorgingsstaat en haar evolutie.

Het praktijkonderzoek dat is gebruikt, heeft plaatsgevonden tijdens mijn stage bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Tijdens deze stage is er een uitgebreide gevalstudie gedaan naar de winkelstraatvereniging Geef om de Jan Eef in Amsterdam. Het doel van deze winkelstraatvereniging is tweeledig: het verbeteren en doen herleven van de winkelstraat de Jan Evertsenstraat aan de ene kant en het verbeteren van de leefbaarheid van de wijk De Baarsjes, waar de Jan Evertsenstraat zich bevindt, aan de andere kant. Geef om de Jan Eef probeert deze doelen te bereiken door allerlei acties en evenementen te organiseren.

Opbouw

Deze scriptie bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven en wordt er een analyse gemaakt van de geschiedenis van de verzorgingsstaat. Als het beginpunt van deze geschiedenis wordt het einde van de Middeleeuwen genomen. In deze periode verdwenen oude machts- en beschermrelaties en moest er een nieuwe aanpak worden gevonden om problemen als armoede en ziekte het hoofd te bieden. Deze aanpak werd op den duur gevonden met het ontstaan van een gecentraliseerde staat. In dit hoofdstuk wordt verder besproken hoe de Nederlandse verzorgingsstaat tot wasdom is gekomen in het einde van de negentiende en in de loop van de twintigste eeuw. Hierbij is de nadruk gelegd op de ontwikkeling van de sociale zekerheid na de Tweede Wereldoorlog.

Het tweede hoofdstuk bespreekt het karakter van de verzorgingsstaat die Nederland heeft. Als referentiekader wordt hierbij de indeling in drie regimetypes gebruikt die is ontwikkeld door de Deense socioloog Gøsta Esping-Andersen. Dit hoofdstuk handelt verder over wat bekend staat als *the institutional void* (Hajer 2003). Hiermee wordt verwezen naar een ‘institutionele leegte’ die in de jaren tachtig, maar vooral in de jaren negentig van de vorige eeuw is ontstaan in Nederland. Binnen deze institutionele leegte zijn er geen duidelijke richtlijnen meer voor het maken van beleid, waardoor er over elk onderwerp eerst gedebatteerd moet worden door de politiek, wat leidt tot een inconsistente en trage beleidsvorming.

Het derde hoofdstuk gaat in op de vraag hoe wijkondernemingen er vandaag de dag uitzien. Om deze vraag te beantwoorden is er gebruik gemaakt van het praktijkonderzoek dat

is uitgevoerd bij de Geef om de Jan Eef en van informatie die is vergaard tijdens de rest van de stage bij het Ministerie van BZK. In dit hoofdstuk wordt ook ingegaan op de bredere trend van de wijkaanpak in Nederland, hoe dit past binnen de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en hoe dit past bij het ontstaan van wijkondernemingen.

Hoofdstuk 1: De nieuwe verzorgingsstaat

Om te onderzoeken hoe de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in Nederland invloed heeft op en samenhangt met het ontstaan van burgercollectieven in bredere zin, wordt er in dit eerste hoofdstuk een korte geschiedenis gegeven van de Nederlandse verzorgingsstaat. De nadruk zal liggen op het verdwijnen van de gilden, omdat de geschiedenis van de verzorgingsstaat nauw samenhangt met de geschiedenis van kapitalisme en met het begin van staatsvorming in de vroegmoderne tijd. De nadruk zal tevens op de periode na de Tweede Wereldoorlog liggen vanwege het feit dat de verzorgingsstaat zich toen het sterkst ontwikkelde.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw vond er een sterke uitbreiding van de Europese economie plaats. Deze uitbreiding ging hand in hand met het opkomen van natiestaten en de centralisatie van het staatsbestuur (Schulze 1996: 27-47). Deze centralisatie van het staatsbestuur betekende het einde van het oude feodale systeem en betekende daarmee tevens het einde van verschillende soorten beschermrelaties die bij het oude systeem hoorden. Een goed voorbeeld van een beschermrelatie die samen met het feodale systeem verdween, was de bescherming die werd geboden door gilden. Bij een gilde gingen verschillende burgers samenwerkingsverbanden aan om zo onder andere een garantie op een minimaal inkomen te creëren in ruil voor het hanteren van minimum kwaliteitseisen voor de gemaakte producten of de geleverde diensten (Prak 1997).

Gilden hadden niet alleen een beschermende functie tegenover hun leden, maar waren ook samenwerkingsverbanden op economisch, sociaal en politiek gebied. Gilden waren echter exclusief en niet iedereen kon lid worden. Ook was concurrentie met gilden schier onmogelijk, wat betekende dat een belangrijk deel van de politieke en economische macht op dit punt dus nog niet gecentraliseerd was, maar bij de gilden lag. (Prak 1997). Hier kwam met de centralisering van de staat een einde aan. Andere vormen van dergelijke beschermrelaties die met de opkomst van gecentraliseerde staten verdwenen, waren vanuit de kerk georganiseerde armenzorg en verschillende soorten bescherming door de plaatselijke adel (Schulze 1996: 27-47). Deze vormen van collectieve actie vanuit de burgers die in deze periode verdwenen, konden onder andere gedijen door een gebrek aan een centraal georganiseerde staat die deze taken vervulde. (Moor 2012).

Toen deze nieuwe, gecentraliseerde, staatsvorm in de vroegmoderne tijd ontstond, werd een vorm van collectieve betaling ingevoerd met het gezamenlijke doel van het bekostigen van defensie ingevoerd. In 1588 ontstond de Republiek der Nederlanden en in 1594 werd er een betalingssysteem ingevoerd waarbij verschillende regio's in Nederland een bijdrage moesten leveren die verschilde per regio. In 1616 werd er een nieuw systeem ingevoerd, dat uiteindelijk pas aan het einde van de achttiende eeuw opnieuw is aangepast (Prak & Van Zanden 2006; Horst 2009). Deze vorm van collectieve betaling voor defensie was een belangrijke stap bij het centraliseren van de politieke en economische macht.

Naast een toename van deze centraal georganiseerde macht was er met deze eerste vorm van belasting ook een toename van wat Michael Mann infrastructurele macht noemt (Mann 1993: 44-91). Met dit begrip verwijst Mann naar de institutionele capaciteit van een centrale staat om haar gebieden te doordringen bij het implementeren van besluiten. Deze ontwikkeling is te zien als een eerste stap richting een bureaucratisch-democratische staat.

In de periode die hierop volgde was er sprake van wat ook wel een kleinhandelrevolutie wordt genoemd. Rond 1670 was deze kleinhandel namelijk explosief gegroeid als gevolg van een toegenomen vraag vanuit gezinnen (Vries 1994). De kleinhandel bleef groeien tot ongeveer 1740, waarna het op een min of meer stabiel niveau bleef. Dit werd waarschijnlijk veroorzaakt door de stagnatie van de gehele Nederlandse economie in deze periode (Heuvel & Ogilvie 2012).

Deze groei van de kleinhandel hangt samen met de groei van het kapitalisme. Karl Polanyi beschrijft de situatie waarin het kapitalisme nog niet bestond in een hoop primitievere samenlevingen. Dergelijke samenlevingen werden niet gestuurd door de markt, maar door onder andere reciprociteit en herverdeling van producten en diensten die plaatsvonden op basis van maatschappelijke normen, en vaak ook op basis van status. Ruilhandel had een belangrijkere rol in deze economieën dan bij het kapitalisme en de rol van kapitaal was beperkt. In de periode van de kleinhandelrevolutie ging de ruilhandel dus een kleinere rol spelen ten gunste van het kapitaal door de groeiende economie (Polanyi 1944).

De industrialisatie kondigde de volgende belangrijke stap in de ontwikkeling van de economie en de verzorgingsstaat aan. Nederland industrialiseerde relatief laat. Er zijn verschillende verklaringen geopperd om de vraag waarom dit zo was te beantwoorden, maar de meest plausibele verklaring is dat Nederland relatief hoge productiekosten kende, waardoor bedrijven minder winst maakten en daardoor vervolgens minder snel konden uitbreiden. De productiekosten waren relatief hoog door een reeks verschillende factoren, zoals het ontbreken van een uitgebreid bankensysteem dat krediet kon verlenen voor

investeringen, de hoge grondstofprijzen, en het bestaan van handelsbelemmeringen, zoals een tol voor schepen die op de Rijn voeren. Deze factoren, in combinatie met specifieke historische omstandigheden zoals een gebrek aan vernieuwingsdrang in de politiek in het grootste deel van de eerste helft van de negentiende eeuw, betekenden een vertraging van de industrialisatie (Mokyr 1980; Brugmans 1969).

Veel wetten die ten grondslag lagen aan de moderne verzorgingsstaten zijn ontstaan als antwoord op de economische, politieke en sociale omstandigheden die in de tweede helft van de negentiende eeuw prevaleerden ten gevolge van de industrialisatie die in dezelfde periode op gang kwam in Nederland. Omdat Nederland bekend staat als een *'late industrializer,'* kwam de ontwikkeling van de sociale zekerheid ook later op gang dan in veel andere West-Europese landen. Met de Ongevallenwet uit 1901 was de eerste Nederlandse wet die inkomensderving regelde in het leven roepen, wat een startschot was voor verdere hervormingen. Deze wet werd gevolgd door onder andere de Ouderdomswet uit 1919 en de eerste Ziektewet uit 1930 (Wildeboer Schut, Vrooman & Beer 2000). De aanwezigheid van een grote groep arbeiders heeft ook in Nederland gezorgd voor het ontstaan van een sociale beweging die bepaalde rechten heeft weten te verankeren in de wet. Deze sociale zekerheid in wording werd bekostigd door het heffen van belasting (Lindert 2004: 20-36).

In de jaren dertig van de vorige eeuw waren de fundamenten van de verzorgingsstaat gelegd. Het invoeren van deze wetten was een enorm succes en de hervormingen konden dan ook rekenen op brede politieke steun onder de bevolking. Er zijn een aantal verklaringen met betrekking tot het ontstaan van deze sociale rechten.

Volgens de theorie van het industrialisme ontwikkelde de verzorgingsstaat zich als gevolg van de industrialisatie, omdat de behoeftes van de samenleving waren veranderd door de veranderde economie. Zo ontstond er tijdens de industriële revolutie een grote arbeidersklasse en ontstonden er grote steden. In deze nieuwe situatie was er aanvankelijk vaak sprake van slechte hygiëne, slechte voedselvoorziening en weinig mogelijkheid tot (financiële) ondersteuning door familieleden in tijden van crisis. Deze nieuwe problemen moesten het hoofd worden geboden, wat gebeurde door het creëren van publieke voorzieningen. Ook ontstond er tijdens de industrialisatie een enorme economische groei, die het financieel mogelijk maakte om bepaalde sociale voorzieningen in te voeren (Pierson 1998: 9-40).

Deze benadering verklaart echter niet hoe of waarom de verzorgingsstaat specifiek is ontstaan. De *power resource*-theorie heeft een verklaring die hier wel op ingaat. Deze theorie legt de nadruk op politieke factoren. Omdat er een grote arbeidersklasse was ontstaan tijdens

de industriële revolutie, was er ook de ruimte voor een brede politieke stroming die opkwam voor de rechten van deze arbeidersklasse. Mits de arbeidersklasse goed georganiseerd was, kon deze politieke macht ervoor zorgen dat er een verzorgingsstaat ontstond. Binnen deze theorie bestaat er niet zozeer een tegenstelling tussen twee klassen, maar eerder een tegenstelling tussen de politieke kracht van de sociaal-democratie en de vakbonden enerzijds en de economische krachten van het kapitaal (dat is deze tijd dus een belangrijkere rol was gaan spelen) anderzijds (Korpi 1983).

In Nederland vallen de ontwikkelingen van de verzorgingsstaat samen met het ontstaan van deze voorzieningen. Zo wordt in 1894 de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) opgericht en worden in respectievelijk 1905 en 1909 het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV) en het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) opgericht (Horst 2009). Dit valt samen met het late groeien van de arbeidersklasse en het ontstaan van de eerste sociale voorzieningen in Nederland.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de staatsbureaucratie verder uitgebreid om zo de oorlogseconomie te kunnen onderhouden. Dit geschiedde door middel van compromissen tussen de overheid, grote bedrijven en vakbonden. Na de Tweede Wereldoorlog is deze driehoek blijven bestaan bij het maken van overheidsbeleid. (Swaan: 230-238) Twee concrete voorbeelden hiervan zijn het Akkoord van Wassenaar uit 1982 en het sociaal akkoord uit april 2013 (Beer 2012; Beer 2013).

In de periode die volgde op de Tweede Wereldoorlog was er een enorme uitbreiding van de verzorgingsstaat. Deze uitbreiding vond plaats binnen het kader van het creëren van een stabiel politiek klimaat. Na de Tweede Wereldoorlog vreesde men namelijk voor destabilisatie, met name door een verbreiding van de aanhang van enkele relatief succesvolle communistische partijen (Wildeboer Schut, Vrooman & Beer 2000; Pierson 1998: 9-40). Deze succesvolle communistische partijen zouden volgende de logica van de power resource-theorie ook kunnen worden beschouwd als de organisatie van arbeiders, wat deze periode van uitbreiding van de verzorgingsstaat zou verklaren. Deze uitbreiding bestond uit twee fasen: van de late jaren veertig tot de vroege jaren vijftig en van halverwege de jaren zestig tot de vroege jaren zeventig.

Tijdens de eerste periode van uitbreiding was er sprake van een enorme economische groei. Een gevolg van deze uitbreiding was dat bezuinigen voor de overheid lastiger werd. Elke bezuiniging zou namelijk specifieke groepen mensen raken, die vervolgens in verzet konden komen. Een ander gevolg was dat er een nieuwe middenklasse was ontstaan die op de één of andere manier afhankelijk was van de verzorgingsstaat. Ook een enorme

mentaliteitsverandering volgde; er kwam bijvoorbeeld een sterkere focus op de toekomst (i.e. op de lange termijn in plaats van op de korte termijn denken) en er ontstond een groter bewustzijn van de wederzijdse afhankelijkheid in de samenleving doordat bijna iedereen zowel bijdroeg als gebruik maakte van de verschillende regelingen die tot de verzorgingsstaat behoorden (Swaan 1988: 222, 230-237).

De tweede periode van uitbreiding was mogelijk gemaakt door een nieuwe economische impuls in de late jaren vijftig en werd op gang gebracht door een aantal factoren. Zo speelden de rassenrellen in de Verenigde Staten, die de problemen rond armoede dramatiseerden, studentenprotesten over de kwaliteit van het hoger onderwijs en stakingen in verschillende takken van de economie hierbij een belangrijke rol. Ook groeide de vraag naar gezondheidszorg in deze periode, omdat er nieuwe mogelijkheden waren ontstaan op het medische vlak door technologische ontwikkelingen. Tijdens de jaren zeventig werden de staatsuitgaven echter te hoog en kwam deze tweede periode van groei tot een einde (Swaan 1988: 222-223, 230-237).

Op dit punt, in de jaren zeventig van de vorige eeuw, ontstonden nieuwe burgercollectieven en ontstonden nieuwe vormen van inspraak voor burgers. Deze initiatieven hebben zich echter niet weten te verduurzamen doordat dit soort initiatieven destijds voornamelijk gebaseerd waren op de inzet van vrijwilligers (Zuylen 2010). De praktijk laat zien dat de meeste vrijwilligers die met een dergelijk initiatief begonnen aanvankelijk erg enthousiast zijn, maar dat ze na verloop van tijd afhaken vanwege afgenomen interesse.

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw was er een nieuwe ontwikkeling in de verzorgingsstaat. In deze periode begon de Nederlandse overheid namelijk met het afstoten en het dereguleren van overheidstaken. Voorbeelden zijn de privatisering van PTT Post en DSM en een begin van marktwerking in de zorg. Hier werden publieke diensten naar de markt verplaatst, maar werden er wel duidelijke randvoorwaarden gesteld aan de bedrijven die deze taken op zich namen om de kwaliteit en de algemene beschikbaarheid van deze diensten te waarborgen (Raad voor het Openbaar Bestuur 2012: 21-26). Op de oorzaken van dit afstoten en dereguleren van overheidstaken wordt verder ingegaan in hoofdstuk 2.

In dezelfde periode begon de overheid met de beperking van sommige aspecten van de sociale zekerheid. Zo kwam er een sollicitatieplicht als voorwaarde voor het ontvangen van een bijstandsuitkering en werden de WAO-regels (arbeidsongeschiktheidsuitkering) sterk aangescherpt. Bij deze beperkingen ging het echter niet om het structureel beperken van de sociale voorzieningen zelf, maar eerder om het voorkomen van *freerider*-gedrag: men wilde

voorkomen dat mensen die wel konden werken, maar dit niet wilden, een uitkering konden krijgen.

Een belangrijke reden voor deze inperking van de sociale zekerheid was dat sinds de jaren negentig de vraag naar verschillende soorten zorg sterk was gegroeid. Een bekend voorbeeld van deze nog steeds bestaande trend is het toenemend aantal ouderen dat vandaag de dag zorg vereist in Nederland als gevolg van de vergrijzing. Als reactie hierop is de verzorgingsstaat veranderd: het terrein waarop zorg wordt verleend is uitgebreid, maar de zorgverbruikers moeten tegenwoordig vaak zelf ook een financiële bijdrage leveren. Er wordt doorgaans van tevoren een maximaal bedrag vastgesteld voor bepaalde vormen van zorg, zodat er een hogere drempel is om zorg te krijgen (waardoor de vraag afneemt) en zodat er gericht op de belangrijkste aspecten zorg kan worden verleend (Ranci & Pavolini 2008).

In de late middeleeuwen werd er dus een sociaal en economisch vangnet geleverd door verschillende beschermrelaties die bestonden binnen het feodale systeem. Hierbij valt te denken aan beschermrelaties van gilden, van plaatselijke adel en van kerken. Met het uiteenvallen van dit feodale systeem ten gunste van een meer gecentraliseerde staat verdwenen deze beschermrelaties. Vervolgens zijn ten tijde van de industrialisatie in Nederland verschillende sociale bewegingen opgekomen die stredden voor wat later de sociale zekerheid is geworden. Deze ontwikkeling van een feodaal systeem richting een geïndustrialiseerde samenleving gaat hand in hand met de ontwikkeling van een markteconomie: kapitaal gaat een grotere rol spelen in de economie en de ruilhandel neemt af.

De fundamenten van de moderne verzorgingsstaat zijn als gevolg van het invoeren van enkele belangrijke wetten aan het einde van de negentiende eeuw uit deze ontwikkeling voortgekomen (Nederland was hier iets later mee, namelijk het begin van de twintigste eeuw). Na de Tweede Wereldoorlog maakte de verzorgingsstaat haar hoogtijdagen mee. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw is de overheid echter begonnen met het afstoten van overheidstaken en het inperken van de sociale zekerheid. Hoofdstuk 2 gaat in op de hoe de verandering die de Nederlandse verzorgingsstaat de afgelopen dertig jaar heeft meegemaakt te duiden is.

Hoofdstuk 2: Types van de verzorgingsstaat en *the institutional void*

Wat voor soort verzorgingsstaat heeft Nederland, hoe is deze in de afgelopen dertig jaar veranderd en hoe heeft dit invloed gehad op het ontstaan van nieuwe burgerinitiatieven? Om deze vraag te beantwoorden wordt er in dit hoofdstuk onder andere ingegaan op het type verzorgingsstaatsregime dat Nederland heeft in de indeling van Esping-Andersen en op wat *the institutional void* wordt genoemd.

De ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven betekenden een verandering van het soort verzorgingsstaat dat er in Nederland is. Gøsta Esping-Andersen onderscheidt drie ideaaltypen van de verzorgingsstaat (Esping-Andersen 1990). Voor het bevestigen van het bestaan van deze ideaaltypes is door de jaren heen steeds meer empirisch bewijs verzameld (Ferragina 2011). Bij het onderscheiden van deze types wordt gekeken naar wat de primaire bronnen van welzijn in een land zijn: de overheid, de markt of individuen zelf.

Het eerste type dat Esping-Andersen onderscheidt is het liberale type verzorgingsstaat. Dit type kenmerkt zich onder andere door beperkte sociale voorzieningen en door goed ontwikkelde private verzekeringssystemen voor de middenklasse. De markt en persoonlijke verantwoordelijkheid spelen bij dit type verzorgingsstaat een zeer belangrijke rol. Bij dit model zijn er drie klassen binnen de sociale stratificatie te onderscheiden: mensen die leven op een uitkering en werkende armen (1), de middenklasse (2), en de rijken (3). Voorbeelden van landen die deze vorm van de verzorgingsstaat handhaven zijn de Verenigde Staten, Canada en Australië.

Het tweede type dat wordt beschreven door Esping-Andersen is het sociaal-democratische model. Hier zijn voordelen van de sociale zekerheid beschikbaar voor elke bewoner en zijn private verzekeringen minder belangrijk. Er is een uitgebreide sociale zekerheid en er is hoge belasting. Bijna de gehele beroepsbevolking is werkzaam, zowel mannen als vrouwen. Het verminderen van ongelijkheid en armoede is een van de kerndoelen van deze vorm van de verzorgingsstaat. Dit type is vooral terug te vinden in Scandinavische landen zoals Noorwegen en Zweden en bij dit type is er dus een belangrijke rol weggelegd voor de overheid.

De laatste vorm van de verzorgingsstaat die Esping-Andersen onderscheidt is de corporatistische vorm. Bij deze vorm is er wel een duidelijk sociaal vangnet, maar is dit vangnet selectiever dan bij het sociaal-democratische model. Binnen dit model worden

klassenverschillen in stand gehouden. Belangrijk hierbij zijn wat bekend staat als de *replacement rates*. Dit is het percentage van inkomen dat iemand doorbetaald krijgt wanneer hij zijn baan verliest. In een corporatistische verzorgingsstaat is dit percentage relatief hoog. Deze klassenverschillen zijn echter niet zo groot als in het liberale model. Landen die deze corporatistische vorm van de verzorgingsstaat handhaven zijn Frankrijk, Oostenrijk en Duitsland. (Esping-Andersen 1990: 26-29; Vrooman 2012)

De positie van Nederland in deze indeling was van oudsher in veel opzichten die van een Scandinavisch, sociaal-democratisch land, maar in de afgelopen twintig jaar heeft Nederland steeds sterker een hybride vorm gekregen. Met de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden met betrekking tot de reikwijdte van de verzorgingsstaat is Nederland namelijk opgeschoven richting het corporatistische model. De sociale zekerheid is minder universeel geworden en er is een belangrijker rol voor de markt gekomen die bijvoorbeeld naar voren komt in de vorm van het toegenomen belang van zorgverzekeraars. Toch is Nederland nog steeds niet te beschouwen als een corporatistische verzorgingsstaat: er is nog steeds een goed ontwikkeld (en voor een belangrijk deel universeel) sociaal vangnet voor minima en er is ook nog steeds een uitgebreide en universele voorziening voor de oude dag (Vrooman 2012).

De verschuiving van Nederland richting een hybride model van de verzorgingsstaat past in een bredere trend van de evolutie van verzorgingsstaten. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is er op veel terreinen sprake geweest van grote veranderingen van verschillende aspecten van de verzorgingsstaat. In de praktijk blijkt echter dat deze veranderingen niet altijd op een samenhangende wijze en op hetzelfde tempo plaatsvinden. Zo is er in deze periode in veel landen ontstaan wat een individualisering van risico wordt genoemd (in de vorm van bijvoorbeeld het toegenomen belang van zorgverzekeringen), maar is er tegelijkertijd in veel van dezelfde landen een trend richting meer universele sociale programma's zoals werkloosheidsuitkeringen en pensioenen geweest (Allan & Scruggs 2008). Het is kortom lastig om Nederland duidelijk in een van de drie categoriën van Esping-Andersen te plaatsen.

In andere typologieën die worden gemaakt zijn er drie andere dimensies of modellen die vaak terugkomen bij het analyseren van verzorgingsstaten. Ten eerste noemen sommigen het Mediterrane model van de verzorgingsstaat (omdat een aantal Mediterrane landen niet zou passen binnen Esping-Andersen's model), ten tweede wordt het ontbreken van een indeling die rekening houdt met geslacht en emancipatie genoemd en ten slotte wordt het ontbreken van een relevante classificatie voor de Antipodeaanse verzorgingsstaten (i.e. Nieuw Zeeland, Australië) als kritiekpunt aangedragen (Arts & Gelissen 2002). Deze kritiekpunten of

mogelijke gebreken van Esping-Andersen's model zijn echter van relatief weinig belang voor deze scriptie, aangezien de theorie van Esping-Anderson in de kern handelt over de mate van decommodificatie, met andere woorden, op de mate waarin burgers een zekere mate van welvaart kunnen aanhouden onafhankelijk van de deelname aan de markt, en over de mate van stratificatie. Deze twee aspecten zijn het belangrijkste bij de analyse van verzorgingsstaten wanneer het aankomt op de samenhang tussen de evolutie van de verzorgingsstaat en het ontstaan van burgercollectieven, waarbij de relatie tussen de markt en de staat centraal staat.

Het afstoten van overheidstaken en krimpen van het overheidsapparaat dat begon in de jaren tachtig wordt ook wel de *roll-back* van overheid genoemd. Deze roll-back wordt vaak aan het opkomen van het neoliberalisme tijdens de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw toegeschreven. Deze politieke stroming combineert een toewijding aan het uitbreiden van vrije markten en economische competitie met de wens om een overheidsapparaat van een minimaal formaat te bewerkstelligen (Peck & Tickell 2002). In de jaren tachtig van de vorige eeuw is het neoliberalisme voor het eerst een rol van belang gaan spelen in West-Europa en de Verenigde Staten.

Het neoliberalisme heeft in deze periode voet aan de grond weten te krijgen als gevolg van het feit dat de kosten van de verzorgingsstaat te hoog werden. Dit kwam door een aantal factoren. Ten eerste was er na de Tweede Wereldoorlog een economische groei die werd veroorzaakt door onder andere de babyboom. Deze economische groei heeft voor een belangrijk deel bijgedragen aan de opbouw van de verzorgingsstaat, zoals beschreven in hoofdstuk 1. Een tweede economische impuls ontstond in het eind van de jaren zestig. Toen deze groei in de jaren zeventig echter afnam vormde dit een probleem voor de verzorgingsstaat, omdat de kosten van de verzorgingsstaat wel bleven stijgen (Pierson 1998: 143-170).

Een andere factor die heeft bijgedragen aan deze toenemende kosten van de verzorgingsstaat was de oliecrisis die ontstond als het gevolg van een internationaal conflict in het Midden-Oosten. Tijdens dit conflict besloot een aantal Arabische olieproducerende landen onder andere Nederland af te snijden van olie, wat een economische crisis veroorzaakte. Rond dezelfde tijd werd het Bretton Woods systeem, wat de Amerikaanse dollarprijs koppelde aan de goudprijs, afgeschaft. Dit zorgde voor instabiliteit op financiële markten, wat ook te merken was in Europese landen (Dinan 2004: 125-166).

Een andere verklaring voor de terugtrekking van de verzorgingsstaat sinds het einde van de jaren zeventig is te vinden bij de power resource-theorie. Zoals in hoofdstuk 1 uitgelegd, stelt de power resource-theorie in de kern dat een goed georganiseerde arbeidersklasse zorgt voor een uitgebreidere verzorgingsstaat. Deze organisatie heeft zich in Westerse landen doorgaans in de vorm van vakbonden en sociaal-democratische partijen gemanifesteerd (Korpi 1983). Een verklaring voor de terugtrekking zou kunnen zijn dat een afnemende organisatiegraad van arbeiders ervoor heeft gezorgd dat tegenstanders van een uitgebreide verzorgingsstaat en vertegenwoordigers van wat Korpi 'het kapitaal' noemt vrij baan hebben gekregen. In het geval van Nederland blijkt hier bewijs voor te zijn: sinds de jaren zeventig is er sprake van teruglopende ledenaantallen bij vakbonden (Berg & Houwelingen 2008). Een goede verklaring hiervoor kan zijn dat de genereuze verzorgingsstaat vakbondslidmaatschap in de ogen van veel mensen overbodig maakte.

Dit dereguleren van de markt door bijvoorbeeld het verlagen van minimumloon zorgde voor een enorme economische groei in de jaren tachtig en negentig, maar door sommige economen en andere wetenschappers wordt echter gesteld dat de inkrimping van de overheid en de deregulering van de markt enkele van de belangrijkste oorzaken zijn geweest voor de huidige financiële crisis: banken kregen de ruimte om (te) veel giraal geld te scheppen door onder andere een aanhoudend lage rentestand, waardoor de markt werd overspoeld met kapitaal en de banken kwetsbaar werden, zoals bleek tijdens de Amerikaanse huizen crisis.

Bij deze huizen crisis speelde een ander aspect van deregulering ook een belangrijke rol. In deze situatie hadden banken te veel hypotheekleningen verstrekt aan mensen die het eigenlijk niet konden betalen, waardoor banken op den duur problemen kregen met het behouden van hun kredietwaardigheid. Deze hypotheekleningen hadden vaak ook variabele rentestanden, waarbij de rente op de hypotheek werd gekoppeld aan de stand van de markt. Deze hypotheekleningen zijn een van de redenen dat de Lehman Brothers bank in september 2008 failliet ging. De variabele rentestanden zijn één van de redenen dat de crisis zich zo snel uitbreidde in de Verenigde Staten (Rossem 2011; Bresser-Pereira 2010; Stiglitz 2010: 1-27). Er zijn nog meer redenen te benoemen van de financiële crisis, zoals het bestaan van wat bekend staat als *credit default swaps*, banken die *too big to fail* waren en de accumulatie van Amerikaanse valuta in China, maar een uitgebreide bespreking van deze factoren zou te ver voeren voor het doel van deze scriptie.

Veel crisismaatregelen die worden genomen door Westerse overheden zijn nog steeds geworteld in het neoliberale gedachtegoed. Het beleid van bezuinigen om daarmee overheidstekorten op te lossen is hier een duidelijk voorbeeld van. Deze

bezuinigingsmaatregelen betekenen vaak het verder afstoten en decentraliseren van overheidstaken (Aalbers 2013). Met deze maatregelen wordt daardoor een kleinere overheid gecreëerd die ervoor zorgt dat er een verschuiving ontstaat richting een ander model van de verzorgingsstaat, waarbij een groot deel van de sociale zekerheid minder universeel wordt en inkomens- en statusverschillen blijven bestaan.

De ontwikkeling richting een kleinere overheid heeft opgeleverd wat Maarten Hajer een *institutional void* noemt. Hiermee doelt hij op het feit dat beleid tegenwoordig steeds vaker wordt gemaakt in een ‘institutionele leegte’ waarin er geen van tevoren vastgelegde richtlijnen zijn, waardoor de politiek vaak eerst nog moet debatteren over het te voeren beleid. Deze institutionele leegte is ontstaan omdat de rol van de overheid veranderd is. In de praktijk leidde dit ertoe dat er geen duidelijke afbakening van de rol van de overheid was. Deze veranderde rol van de overheid hangt samen met de politieke verschuiving die hierboven is beschreven. Dit had een traag besluitvormingsproces en inconsistenter beleidsvorming tot gevolg. Het is ook minder vanzelfsprekend geworden dat de overheid bepaalde problemen moet oplossen, omdat er een verschuiving van taken plaatsvindt in de richting van de markt en de maatschappij. Mede door het neoliberalisme wordt er daarom tegenwoordig eerder naar de markt of naar de burgers zelf gekeken om tot een oplossing van een probleem te komen (Hajer 2003).

Het fenomeen dat de status quo lange tijd intact bleef verklaart George Tsebelis met zijn theorie van *veto players*. Door een grote hoeveelheid mogelijke *veto players*, oftewel mensen die een verandering ten opzichte van de status quo kunnen tegenhouden, is er slechts weinig verandering en wanneer deze er wel is, is deze vaak vrij marginaal (Clasen & Siegel 2007: 59-61). In de situatie die Maarten Hajer omschrijft zijn ambtenaren dus een actievere rol gaan vervullen als *veto players*, omdat er geen duidelijk beeld was van de taak van de overheid, waardoor de status quo lastiger werd verbroken en de overheid vaak traag reageerde op nieuwe ontwikkelingen.

In wat Hajer als een ‘institutionele leegte’ omschrijft zijn nieuwe instituties gesprongen. Voorbeelden van dit soort instituties zijn de zorgtoeslag en de huurtoeslag. Deze instituties zijn bedoeld om de scherpe kanten van de markt eraf te halen. Een kenmerk hiervan is dat deze institutievormen niet universeel zijn, maar juist gericht op het individu: afhankelijk van het inkomen en het soort woning of het zorgpakket dat diegene kiest wordt bepaald hoe hoog deze toeslagen zijn. Door het bestaan van dergelijke nieuwe instituties kan er een open economie ontstaan met sterke concurrentie, zonder dat dit ten koste gaat van de sociaal-economische minima in de samenleving. Deze nieuwe benadering is kenmerkend voor het

nieuwe hybride type verzorgingsstaat in Nederland. Het is namelijk minder universeel en sterker gericht op de markt.

Deze institutievormen zijn echter niet het enige wat in dit vacuüm is ontstaan. In deze institutionele leegte zijn behalve private verzekeringen ook burgercollectieven ontstaan (Boer & Lans 2011). Deze trend hangt samen met het heersende idee in de Nederlandse politiek dat de staat niet alles voor de burger kan regelen. In de woorden van premier Mark Rutte zet de politiek ‘de geluksmachine stop’.

Bij het organiseren van deze burgercollectieven worden er vaak afspraken tussen de gemeente en de burgers gemaakt. Er wordt bijvoorbeeld door de gemeente gezegd: ‘als jullie vervoer en maaltijdenbezorging voor gehandicapten voor je rekening nemen, kunnen wij extra inzetten op hulp bij het huishouden in kleinere kernen’. Door deze vorm van beleid te hanteren komt het beleid dicht bij de burgers te staan en kunnen de burgers beter hun stem doen gelden wanneer het gaat over hun eigen buurt, en kan de efficiëntie vergroot worden.

De terreinen waarop deze burgercollectieven ontstaan zijn tot nu toe vaak het gebied van energie (meestal in de vorm van energiecoöperaties) en welzijnswerk, maar er zijn ook voorbeelden van andere initiatieven door de burgers, zoals de winkelstraatvereniging Geef om de Jan Eef in Amsterdam. Op de genoemde gebieden is er een belangrijke taak voor de overheid weggelegd om dit te faciliteren en tot op zekere hoogte te coördineren.

Met dit doel is door de rijksoverheid Welzijn Nieuwe Stijl ingevoerd. Welzijn Nieuwe Stijl is een programma dat is ingevoerd om de doelen van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) beter te kunnen realiseren. Deze doelen zijn om de zelfredzaamheid van burgers te vergroten, om burgers maatschappelijk actief te maken en om de sociale betrokkenheid en onderlinge samenhang tussen burgers te vergroten (Ministerie van VWS 2010). De gedachte achter dit uitvoeringsprogramma is dat door het beleid dicht bij de burgers te leggen er ten eerste efficiënter gewerkt wordt, en dat mensen zich ten tweede sterker betrokken voelen bij hun buurt. Met dit programma wordt er dan ook een grote nadruk gelegd op het initiatief en de creativiteit van burgers en wordt er daarmee dus veel ruimte geschapen voor burgercollectieven.

Met dit programma wordt geprobeerd om het welzijnswerk in Nederland in plaats van aanbodgericht juist vraaggericht te maken. Door het beleid dicht bij burgers te brengen kunnen ook welzijnsproblemen op de agenda komen die eerder niet sterk aan de orde kwamen, zoals de problematiek rondom eenzaamheid. Deze nieuwe aanpak past ook goed binnen het proces van decentralisering van een significant deel van de zorgtaken van de rijksoverheid naar gemeenten (Veld & Wachtmeester 2012). Dit programma is dus

kenmerkend voor de algemenere evolutie van de Nederlandse verzorgingsstaat richting een kleinere overheid met een belangrijkere rol voor initiatief van onderop. Dit programma past tevens binnen het streven naar een kleinere overheid, wat kenmerkend is voor het neoliberale gedachtegoed. Door overheidstaken door de burgers te laten uitvoeren wordt de staatsbureaucratie verkleind. Met deze verandering kunnen veto players vermeden worden en kan er doeltreffender actie worden ondernomen op specifieke beleidsterreinen.

Er is kortom een *roll-out* van burgerparticipatie en nieuwe instituties, zoals huurtoeslag en zorgtoeslag die in de institutionele leegte zijn gestapt die is ontstaan als gevolg van de roll-back van de overheid. Deze nieuwe vormen van burgerparticipatie en burgercollectieven in de bredere zin hangen daarmee dus samen met de evolutie van de verzorgingsstaat in Nederland.

Hoofdstuk 3: Het ontstaan van de wijkonderneming

Nu is beschreven hoe de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en de institutionele leegte die daaruit voort is gekomen samenhangt met het ontstaan van hedendaagse burgercollectieven in bredere zin, kan er worden gekeken naar de vraag hoe wijkondernemingen zijn ontstaan en hoe ze functioneren.

Een wijkonderneming is een initiatief waarin bewoners van een wijk collectief aan de slag gaan om taken te vervullen die de afgelopen decennia vaak door overheden, woningcorporaties en andere maatschappelijke instellingen zijn gedaan. Zo kan een wijkonderneming een organisatie zijn die in feite functioneert als een plantsoendienst die het hele jaar door verantwoordelijk is voor het groenonderhoud in een wijk. Wat een wijkonderneming onderscheidt van andere soorten burgercollectieven is dat een wijkonderneming zich specifiek bezighoudt met activiteiten van, voor en door bewoners, en dat een wijkonderneming is gericht op het algemeen belang van de eigen woonomgeving, i.e. de eigen wijk of het eigen dorp (Estejé 2013).

In de wijk de Baarsjes in Amsterdam is een goed voorbeeld te vinden van een wijkonderneming. De Jan Evertsenstraat, de winkelstraat die veelal als het hart van de wijk wordt gezien, was verpauperd, had enkele jaren geleden een negatief imago en kampte met tegenvallende omzetcijfers. Toen in 2010 een juwelier in deze straat bij een overval om het leven kwam, besloot een aantal omwonenden tot actie over te gaan en richtte de winkelstraatvereniging Geef om de Jan Eef op. Binnen deze winkelstraatvereniging bundelen ondernemers en bewoners hun energie om samen de winkelstraat en de omliggende wijk te verbeteren. Voorbeelden van deze acties zijn het organiseren van een beach soccercompetitie, het organiseren van een maandelijkse kraampjesmarkt en het maken van een online buurtkrant (Jonkers 2013).

Dit is niet de eerste keer dat er een actief organisatieleven bestaat in de Baarsjes. Vlak na de Tweede Wereldoorlog maakte het verenigingsleven namelijk een ongekende bloei door met onder andere wielerrondes van wielervereniging Olympia en het ontstaan van speeltuinverenigingen (Heijdra 2004: 109-114). De wijk de Baarsjes, die een lange geschiedenis kent, is sinds deze bloeiperiode echter niet zo verenigd gebleven.

Later verenigden bewoners zich weer in een collectief toen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw veel relatief nieuwe huizen in appartementen werden gesplitst en met hoge winsten werden doorverkocht door beleggers in onroerend goed. De nieuwe

eigenaren deden vervolgens amper iets aan onderhoud in deze woningen. Deze nieuwe eigenaren hadden deze vrijheid weten te verwerven door het bestaan van ‘coöperatieve flatexploitatieverenigingen’. Dit waren verenigingen waar mensen lid van konden worden, om zo via het lidmaatschap van de vereniging het recht te verwerven op het exclusieve gebruik van een woning. Dit kan worden gezien als het gevolg van deregulering. Ondanks dat de woningen oorspronkelijk bestemd waren als koopwoningen, gaf de overheid de ruimte voor deze flatexploitatieverenigingen, waardoor regels voor verhuurders konden worden omzeild. (Heijdra 2004: 117-119).

Het gevolg hiervan was dat de woningen verpauperden, wat in de jaren negentig leidde tot grote druk van een aantal bewoners die tot collectieve actievoering overgingen om zich te verzetten tegen de speculatie met woningen in de wijk (Heijdra 2004: 119-122). Hoewel sloop niet altijd voorkomen kon worden, werden veel huizen onder deze druk toch gerenoveerd. Deze collectieve actievoering heeft zich echter niet uitgebreid en is beperkt gebleven tot acties met betrekking tot onderhoud van de woningen.

In de jaren tachtig heeft er een grote verandering van de bevolkingssamenstelling van de wijk plaatsgevonden. Een grote groep migranten kwam in deze tijd in de wijk wonen, waardoor een groot deel van de oude bevolking de buurt verliet (Heijdra 2004: 124-126). Met deze nieuwe bevolkingssamenstelling veranderden ook de sociale verbanden. Zo nam het belang van kerken af en werd er een moskee gebouwd in de wijk. Dit proces leidde tot sociale fragmentatie. Hiermee nam ook het gedeelde normbesef af, waardoor het collectieve verantwoordelijkheidsgevoel voor het straatbeeld afnam. Dit was mogelijk gemaakt door het bestaan van wat ‘stedelijke anonimiteit in de buurt’ wordt genoemd (Jong: 55-74).

Een andere zaak waar de wijk in de jaren negentig mee te kampen kreeg en wat hiermee samenhang, was de verloedering van het Mercatorplein dat aan de Jan Evertsenstraat ligt. Hoewel al in 1988 het *Mercatorpleinoverleg* door de gemeente in was gesteld, waren concrete maatregelen uitgebleven en bleef het plein regelmatig negatief in het nieuws door schietpartijen, vervuiling, junkies en drugsdealers. Om dit probleem aan te pakken werden er nieuwe winkels aangetrokken en kwamen er nieuwe publieke voorzieningen zoals een politiepost, een openbare bibliotheek en een wijkcentrum (Heijdra 2004: 126-129). Het effect van deze interventies bleef echter beperkt en de problemen in de wijk bleven bestaan. Het lange tijd uitblijven van concrete maatregelen kan wijzen op het bestaan van een institutionele leegte die beleidsmakers belemmerd heeft om de problemen aan te pakken. Er is een goede mogelijkheid dat deze situatie was ontstaan door een toename van het aantal *veto players* binnen het besluitvormingsproces wat betreft de aanpak van de problemen in de wijk.

Met het steunen en faciliteren van een wijkonderneming zoals Geef om de Jan Eef slaat de overheid een nieuwe weg in bij de aanpak van deze problemen in de Baarsjes. Om beter te kunnen duiden hoe de steun van de lokale overheid aan Geef om de Jan Eef past binnen een bredere trend zal er eerst worden ingegaan op wijkaanpak zoals die tot voor kort doorgaans plaatsvond in Nederland.

Bij interventiebeleid op wijkniveau tegen verval en voor het verbeteren van sociale veiligheid worden doorgaans twee pijlers onderscheiden: fysiek en sociaal. Deze pijlers zijn ontwikkeld naar aanleiding van het publiceren van een onderzoek van de Rijksuniversiteit van Groningen waaruit bleek dat wanorde in de omgeving (hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan graffiti of slecht onderhouden gebouwen) leidt tot normoverschrijdend gedrag en criminaliteit. Wanneer iemand ziet dat iemand anders de norm overschrijdt wordt de drempel om zelf een norm te overschrijden verlaagd. Met dit onderzoek werd in feite empirisch bewijs aangeleverd voor wat bekend staat als de *broken windows theory* uit 1982 (Wilson & Kelling 1982; Keizer, Lindenberg & Steg 2008). Deze theorie stelt dat een goed onderhouden straatbeeld kan voorkomen dat vandalisme en escalatie tot ernstigere misdaad zal plaatsvinden.

Teneinde deze ‘wanorde’ in wijken te definiëren is er een onderscheid gemaakt tussen sociale wanorde en fysieke wanorde. Voorbeelden van sociale wanorde zijn gebrekkige omgangsvormen, gebrek aan betrokkenheid of verantwoordelijkheidsgevoel bij de bewoners van de wijk en een gebrek aan sociale contacten. Voorbeelden van fysieke wanorde zijn verpaupering van een wijk, (zwerf)vuil en renovaties (Lub, Arum & Sprinkhuizen 2009). Op basis van deze twee pijlers is er een uitgebreide lijst met indicatoren samengesteld om verval van wijken vroegtijdig te signaleren om deze vervolgens gericht aan te kunnen pakken. Deze indicatoren hebben onder meer betrekking op gevoelens van anonimiteit, normoverschrijdend gedrag en gebrekkig onderhoud van de publieke ruimte.

Nadat er een tijd gewerkt is met deze indicatoren bleek dat deze methode zeer behulpzaam is bij het benoemen van problematische situaties, maar dat een gemeenschappelijke aanpak van deze problemen nog lastig blijft (Lub, Arum & Sprinkhuizen 2009). De aanpak werkt namelijk niet altijd even goed, doordat er vaak sprake is van slechte communicatie met de bewoners en tussen verschillende overheidsinstanties. Een aanpak waarbij burgers direct worden betrokken komt beter uit de verf. Dit is een van de redenen dat er vanuit de overheid de laatste jaren actief wordt gewerkt aan het in de praktijk brengen van het credo ‘*Minder overheid, meer samenleving*’ wanneer het aankomt op wijkaanpak (Keijzer 2013).

Deze nieuwe aanpak is kenmerkend voor een verschuiving van een nadruk op wat bekend staat als de systeemwereld naar een nadruk op wat bekend staat als de leefwereld. De systeemwereld is in feite de publieke wereld en wordt gekenmerkt door grootschaligheid, een formele houding, nadruk op procedure, een sterke hiërarchie, en het gebruik van beleidsjargon. De leefwereld is daarentegen eerder gericht op burgers, is kleinschalig, oplossingsgericht, willekeurig, informeel en is gemotiveerd door passie (Brink & Lans 2011). Deze beweging past tevens binnen de verandering van de Nederlandse verzorgingsstaat, waarin de overheid een kleinere rol is gaan spelen en persoonlijke verantwoordelijkheid een grotere rol toebedeeld heeft gekregen.

Het bestaan van dit proces wordt bevestigd wanneer er wordt gekeken naar de cijfers omtrent lidmaatschap van formele organisaties in Nederland. Sinds de jaren zeventig is er een daling waar te nemen in het lidmaatschap van kerken en vakbonden, wat onder de systeemwereld valt, en een toename van lidmaatschappen van consumentenorganisaties en vrijetijdsorganisaties, wat eerder past in de leefwereld (Berg & Hart 2008). De invloed van organisaties die zich richten op de burger als een deel van een groep neemt dus af ten gunste van de invloed van organisaties die zich meer bezighouden met de burgers als individuele consument.

Er liggen een aantal argumenten achter het invoeren van deze nieuwe wijkaanpak. Ten eerste gaan burgers bij zo'n aanpak gezamenlijk aan de slag, wat de sociale pijler versterkt, omdat mensen de wijk in gaan om met andere bewoners te praten. Het creëert daarmee meer betrokkenheid en een gevoel van verantwoordelijkheid bij de betrokken burgers, doordat ze actief worden om hun wijk te verbeteren. Ten tweede is er voor burgers een gemakkelijkere toegang tot informatie om mee aan de slag te gaan. Met andere woorden: bewoners weten beter wat er speelt in een wijk en kunnen makkelijker met mensen in gesprek raken dan ambtenaren. De informatie is ook specifiek; waar ambtenaren vaak werken met informatie over vergelijkbare situaties, werken burgers met informatie over de bewuste wijk zelf. Ten derde kan een wijkgerichte aanpak vanuit de burgers in sommige situaties ook banen creëren binnen de wijk. Met andere woorden, er worden banen gecreëerd waarbij mensen binnen hun eigen wijk een baan hebben, waardoor ze sterker betrokken raken bij die wijk (Wagenaar 2007; Tonkens & Verhoeven 2012; Keijzer 2013).

Dit laatste punt hangt samen met het creëren van een wijkeconomie. Met deze term wordt verwezen naar een economie waarbij geldstromen voor een groot deel binnen de wijk blijven: mensen gaan naar het winkelcentrum in de eigen wijk en geven hun geld in de wijk uit. Een nadruk op het creëren van een wijkeconomie kan het effect van interventies

vergroten. De overheid kan een zeer belangrijke rol vervullen bij het creëren van een wijkeconomie. Door eerst te analyseren wat voor geld de wijk binnenkomt in de vorm van inkomens van bewoners en in de vorm van geldstromen vanuit de overheid, door vervolgens inzicht hierin te krijgen door te kijken waar dit geld naartoe gaat en waar het wordt uitgegeven, en door ten slotte te kijken hoe dit efficiënter en dichter bij huis kan gebeuren, kan er actie worden ondernomen teneinde een wijkeconomie te stimuleren. Dit proces kan kansen blootleggen voor sociaal ondernemers of ‘gewone’ bewoners van de wijk die iets nieuws willen beginnen. Deze acties kunnen door verbetering van efficiëntie of doordat geld binnen de wijk blijft ervoor zorgen dat er een hoger besteedbaar inkomen ontstaat bij bewoners (Magazine van het Ministerie van BZK over wijkondernemingen 2012).

Dit proces versterkt de plaatselijke economie door te zorgen voor werkgelegenheid en activiteit in de wijk. Dit kan op haar beurt de fysieke pijler versterken, omdat bedrijven en winkels baat hebben bij een nette buurt en daarom dus meer aan onderhoud doen. Wanneer de economie verbetert zal de leegstand tevens afnemen. De sociale pijler wordt versterkt, omdat mensen elkaar vaker tegenkomen op straat of in de winkels.

Een voorwaarde voor deze vorm van wijkaanpak is echter wel dat er sprake is van een stabiele wijk. Wanneer dit niet het geval is kan het gebeuren dat een initiatief maar door een deel van de bewoners wordt gesteund, omdat er bijvoorbeeld scherpe etnische verschillen bestaan. Een initiatief zou dan juist voor een schisma in de wijk kunnen zorgen. Het is daarom relevant dat de overheid de teugels niet compleet laat vieren en ook niet slechts faciliterend optreedt, maar tot op zekere hoogte een controlerende functie vervult bij wijkondernemingen.

Toen in de Baarsjes in 2010 een winkelstraatvereniging werd opgericht gebeurde dit op een moment dat de wijk voor een groot deel verpauperd, maar wel stabiel was. De oprichting gebeurde niet als gevolg van een bewuste poging van de lokale overheid om de wijk te verbeteren, maar door een beweging van onderop. Na jaren van problemen in de wijk, had ook de winkelstraat de Jan Evertsenstraat problemen in de vorm van onder andere tegenvallende omzetcijfers. Na een overval met dodelijke afloop ontstond er een initiatief van omwonenden en winkeliers om zelf wat aan de situatie te gaan doen, wat leidde tot de oprichting van een winkelstraatvereniging (Werff 2013).

Deze winkelstraatvereniging is een goed voorbeeld van een wijkonderneming. Geef om de Jan Eef stimuleert beide pijlers (fysiek en sociaal) en versterkt de wijkeconomie in de Baarsjes door middel van de inzet van burgers. Dit doet de vereniging door evenementen te organiseren en een online buurtkrant te maken (pijler sociaal), door samen te werken met het

stadsdeel en de bedrijfsinvesteringszone¹ om de winkelstraat te onderhouden (pijler fysiek) en door te bevorderen dat mensen geld uitgeven in hun eigen wijk (versterken wijkeconomie). Wanneer de winkelstraat zou moeten krimpen en de binding met de binnenstad zou verliezen zouden er als gevolg van deze isolatie waarschijnlijk nog meer winkels moeten sluiten, wat een verlies van een belangrijke bron van identiteit van de wijk zou betekenen (Werff 2013).

Deze wijkonderneming laat duidelijk zien dat er in een wijk sprake is van wat Norbert Elias verstaat onder interdependentie (Quintaneiro 2006). In de Baarsjes hebben zowel de bewoners als de winkeliers er namelijk profijt van wanneer een winkelstraat goed loopt. Elias stelt dat dit soort ‘figuraties’ zoals hij het noemt ontstaan wanneer er sprake is van een waargenomen onkunde van individuen om deze onderlinge afhankelijkheid in goede banen te leiden. In het verleden nam de staat deze taak op zich, maar in de situatie van deze winkelstraatvereniging heeft de staat in de ogen van de bewoners en winkeliers zich niet voldoende van deze taak gekwijt, wat leidde tot deze nieuwe vorm van collectieve actie.

Wanneer wordt gekeken naar hoe de overheid een rol heeft gespeeld bij het ontstaan van de Geef om de Jan Eef en er in feite nog steeds een rol speelt, zijn nog er een aantal conclusies te trekken. Ten eerste is de financiële steun van de overheid (zowel van de lokale overheid als van de Rijksoverheid) cruciaal geweest bij het opstarten van deze organisatie. Zonder subsidie was het niet mogelijk geweest om de eerste evenementen van de grond te krijgen. Ook het beschikbaar stellen van gebouwen is belangrijk gebleken voor het ontwikkelen van de winkelstraatvereniging. Ten tweede is er ook immateriële steun geweest van de lokale overheid bij het opzetten van de vereniging. Zaken als het creëren van een organisatiestructuur en het verkrijgen van vergunningen zijn vergemakkelijkt door een welwillende en faciliterende houding van de lokale overheid.

Het ondersteunen van deze wijkonderneming past binnen het bredere wijkbeleid in Amsterdam-West. Het stadsdeel probeert vernieuwing in de wijk te creëren door veel aandacht te hebben voor levendigheid en sociale controle (Oeffelt, Hulsman & Graaf 2010: 1-23). Hierbij probeert de overheid actief samen te werken met marktpartijen zoals woningcorporaties en het bedrijfsleven, om zo tot een brede en gemeenschappelijke aanpak te komen. De betrokkenheid van woningcorporaties speelde in deze situatie vooral een

---

¹ Binnen een bedrijfsinvesteringszone kunnen ondernemers een heffing krijgen om extra voorzieningen te bekostigen die tot het voordeel strekken van diezelfde ondernemers. Hierbij valt te denken aan bijvoorbeeld grote schoonmaakacties. De Jan Evertsenstraat is zo'n bedrijfsinvesteringszone.

belangrijke rol bij de dialoog over de ruimtelijke ordening in het stadsdeel. Hierbij is geprobeerd om de bestaande bewoners niet weg te jagen, maar juist meer nieuwe (jonge) bewoners aan te trekken om zo een nieuwe impuls te geven aan de wijk.

Tot in hoeverre deze houding van de plaatselijke overheid valt toe te schrijven aan de veranderde verzorgingsstaat is lastig te bepalen, maar het is wel waarschijnlijk dat een sociaal actieve wijk de overheid veel geld bespaart, omdat er minder overlast en criminaliteit is (zie de *broken window theory*). Verder past het samenwerken met marktpartijen goed binnen het ideaal van een kleinere overheid dat sinds de jaren tachtig aan kracht heeft gewonnen. De leus '*Minder overheid, meer samenleving*' lijkt direct ingegeven door deze nieuwe verzorgingsstaat en de ruimte en beschikbare budgetten die door deze houding zijn ontstaan zijn cruciaal gebleken bij het opstarten van Geef om de Jan Eef. Behalve dat het hebben van een wijkonderneming de overheid geld bespaart, is het voor de overheid in deze situatie natuurlijk ook relevant om tevreden burgers te hebben, wat gebeurt door de sociale activering.

Deze verandering in de maatschappij betekent ook een verandering in de machtsrelatie tussen burger en overheid. Waar er vroeger eerder sprake was van een verticale relatie tussen overheid en burger (of tussen leraar en leerling, tussen deskunde en patiënt, etc.), ontstaat er nu steeds meer een horizontale relatie, waarbij burgers en bedrijven op een gelijkere voet met de overheid komen te staan. Dit hangt samen met de verschuiving richting minder aandacht voor bestaande wetten, formele regels of vaste procedures, om zo meer oog te krijgen voor de belangen of beginselen waar het werkelijk om draait (Brink 2012). Dit weerspiegelt de verschuiving van nadruk van de systeemwereld naar de leefwereld.

De rol van de overheid bij dergelijke initiatieven blijft lastig. Er is namelijk veel risico en veel onzekerheid voor beleidsmakers bij het loslaten van bepaalde publieke taken. Toch is het belangrijk dat de overheid ruimte geeft aan deze initiatieven, zodat het initiatief iets vanuit de burgers blijft en niet een project van een ambtenaar wordt. Ook moet de overheid flexibel zijn en samenwerken met dit soort initiatieven, want anders is de kans groot dat initiatiefnemers al snel zullen afhaken (Keijzer 2013; Werff 2013). Deze nieuwe rol van de staat die samenhangt met de evolutie van de Nederlandse verzorgingsstaat zal echter hetzelfde probleem houden als voorheen: resultaten zijn lastig te meten, zoals ook herhaaldelijk bleek uit het praktijkonderzoek bij Geef om de Jan Eef.

Conclusie

Deze scriptie is geschreven met het doel de onderzoeksvraag te beantwoorden die luidt: ‘Welke rol speelt de overheid bij het ontstaan van hedendaagse wijkondernemingen en wat is de historische context van de rol die de overheid hierbij speelt?’ Aan het eind van deze scriptie kunnen hier een aantal conclusies over worden getrokken.

De gecentraliseerde staat die in de vroegmoderne tijd opkwam betekende het einde van het feodale systeem en het einde van beschermrelaties die bij dit systeem hoorden. Gilden zijn in deze context interessant, omdat gilden ook als een vorm van collectieve actie beschouwd kunnen worden. Gilden bestonden bij de gratie van de afwezigheid van een centrale macht. Zodra deze centrale macht ontstond in de vorm van de staat verdwenen de gilden dan ook. Deze ontwikkeling hangt samen met het vergroten van de rol van het kapitaal en het de opkomende markteconomie. De staat heeft zich in de periode tot en met de negentiende eeuw verder ontwikkeld met onder andere het invoeren van belastingen om de defensie te kunnen bekostigen. In deze periode was er tevens sprake van een enorme toename aan consumptie, waar een kleinhandelrevolutie op volgde.

Pas aan het eind van de negentiende eeuw kwamen er in Nederland echter sociale bewegingen op gang die uiteindelijk leidden tot de eerste wetten van de sociale zekerheid die het begin van de moderne verzorgingsstaat inluiden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de staatsbureaucratie vervolgens uitgebreid en na de Tweede Wereldoorlog breidde de staat verder uit en beleefde de Nederlandse verzorgingsstaat haar hoogtijdagen. Aan het einde van de jaren zeventig groeide er echter een besef dat de verzorgingsstaat te groot en te duur was geworden en begon de overheid met het inkrimpen van de sociale zekerheid en het afstoten van overheidstaken.

Deze ontwikkelingen kunnen worden verklaard door middel van de *power resources theory*. Deze theorie stelt kort gezegd dat een hoge organisatiegraad van arbeiders in de vorm van vakbonden of politieke partijen zorgt voor het ontstaan van sociale voorzieningen. Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond er een grote arbeidersklasse die zich verenigde in een sociaal-democratische partij en niet veel later ook in vakbonden, waardoor er een begin kon worden gemaakt aan het opbouwen van de moderne verzorgingsstaat. Toen de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog tot wasdom kwam, nam het belang van lidmaatschap van vakbonden af, waardoor er relatief weinig weerstand werd geboden toen de verzorgingsstaat werd ingekrompen.

Door de veranderende taak van de overheid die was ontstaan door de politieke veranderingen die samenhangen met het terugtrekken van de verzorgingsstaat, was het vaak niet duidelijk wat de rol van de overheid was. Dit hangt samen met het ontstaan van een *institutional void*. Deze term verwijst naar de situatie waarin er geen duidelijke richtlijnen meer zijn voor beleid, waardoor alle besluiten eerst door een politiek besluitvormingsproces moeten gaan. Deze leegte heeft een lang en inconsistent beleidsvormingsproces tot gevolg gehad. Het overheidsapparaat werd kortom belemmerd in zijn functioneren door het bestaan van deze institutionele leegte. Dit is voor veel burgers een aanleiding geweest om een burgercollectief te starten.

De overheid is zich bewust van deze verandering en maakt beleid om dit soort initiatief van onderaf te ondersteunen. Een belangrijk voorbeeld hiervan is het ontwikkelen van Welzijn Nieuwe Stijl. Met Welzijn Nieuwe Stijl worden veel zorgtaken gedecentraliseerd om zo de hoeveelheid bureaucratie terug te brengen en te faciliteren dat er zorg op maat wordt geleverd. In de praktijk schept dit nieuwe beleid ook meer ruimte voor burgercollectieven.

Deze beweging van de overheid richting meer burgerparticipatie is ook te zien wanneer het aankomt op de aanpak van problemen in wijken. Wijkaanpak gebeurde tot voor kort doorgaans op basis van twee pijlers waarmee verval van buurten kon worden herkend, namelijk de pijlers fysiek en sociaal. De gedachte achter deze twee pijlers was dat het waarnemen van normoverschrijdend gedrag en het ontbreken van betrokkenheid bij de buurt zouden leiden tot meer normoverschrijdend gedrag. Deze theorie staat ook wel bekend als de *broken windows theory*.

Deze twee pijlers bleken erg nuttig te zijn bij het herkennen en benoemen van verval en verpaupering van buurten, maar bleken gebrekkig bij het aanpakken van deze problemen. Daarom doet de overheid nu een poging om de bewoners van een wijk directer te betrekken bij de wijkaanpak, omdat de bewoners vaak beter weten wat er speelt in een wijk dan ambtenaren en vaak ook een uitgebreider netwerk hebben. Binnen dit kader geeft de overheid vaak steun aan verschillende soorten wijkondernemingen die door burgers worden opgericht.

De winkelstraatvereniging Geef om de Jan Eef is een voorbeeld van zo'n wijkonderneming. Deze winkelstraatvereniging is een samenwerkingsverband van bewoners en ondernemers die onder andere evenementen organiseert en een online buurtkrant maakt, wat de pijler sociaal versterkt, en die samenwerkt met een bedrijfsinvesteringszone om de Jan Evertsenstraat, de winkelstraat die als de kloppende ader door de wijk loopt, weer op te knappen, wat de pijler fysiek versterkt. In de praktijk blijkt dat deze directe betrokkenheid van bewoners en ondernemers vaak beter werkt om de leefbaarheid te verbeteren dan het oude

beleid dat werd gemaakt door de overheid. Het stimuleren van wijkondernemingen zoals Geef om de Jan Eef past in het streven van neoliberale politici om een kleinere overheid te bewerkstelligen. De burgers en de markt krijgen meer speelruimte bij het oplossen van problemen en de ‘bemoeizucht’ van de overheid wordt daarmee ingeperkt.

De ontwikkeling van het kapitalisme heeft dus een onlosmakelijke band met de evolutie van de verzorgingsstaat. Het is goed mogelijk dat de volgende stap in deze ontwikkeling de transitie van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving zal inluiden, zoals er wordt gesteld in de Troonrede. De staat zal echter een belangrijke rol moeten blijven vervullen bij het tot op zekere hoogte reguleren en ondersteunen van deze nieuwe burgercollectieven.

Met deze scriptie is een goed begin gemaakt met het onderzoeken van de relatie tussen de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en het ontstaan van burgercollectieven, in het bijzonder het ontstaan van wijkondernemingen. Voor een volgend onderzoek zou het interessant zijn om te bestuderen tot in hoeverre en op welke manier deze relatie ook voor andere burgercollectieven opgaat.

Literatuurlijst

- Aalbers, M. B. (2013). Neoliberalism is Dead... Long Live Neoliberalism! *International journal of urban and regional research* 37 (3): 1083-1091.
- Allan, J. P., & Scruggs, L. (2008). Social Stratification and Welfare Regimes for the Twenty-first Century: Revisiting The Three Worlds of Welfare Capitalism, *World politics* 60 (4): 642-664.
- Arts, W., & Gelissen, J. (2002). Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A State-of-the-Art Report, *Journal of European Social Policy* 12 (2): 137-158.
- Beer, P. T. de (2012). De arbeidstijdverkorting die niet doorging en andere lessen uit de jaren tachtig, *TPEdigitaal* 6 (3/4): 45-62.
- Beer, P. T. de (2013). Polderakkoord biedt interessante aanzet voor hervorming van de arbeidsmarkt, *Het Financieele Dagblad*, 13 april 2013.
- Berg, E. van, & Houwelingen, P. van (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld: Grote Ledenorganisaties over Actuele Ontwikkelingen op het Maatschappelijk Middenveld*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Boer, N. de, & Lans, J. van der (2011). *Burgerkracht: De toekomst van het sociaal werk in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Bresser-Pereira, L. C. (2010). The global financial crisis, neoclassical economics, and the neoliberal years of capitalism. *Revue de la regulation: capitalism, institutions, pouvoirs* 0 (7).
- Brink, G. van den, & Lans, J. van der (red.) (2011). *Loslaten, vertrouwen, verbinden: over burgers en binding*. Amsterdam: Nationale Goede Doelen Loterijen Stichting DOEN.
- Brink, G. van den (2012). Complexiteit, controle & cultuur: Lessen uit het onderzoek naar probleemwijken, *Nieuwsbrief directie woon- en leefomgeving* 2 (6).
- Brugmans, I. J. (1969). Nederlands overgang van onderontwikkeld gebied tot industrieland, *Economist (Amsterdam)* 117 (1): 73-85.
- Clasen, J., & Siegel, N.A. (2007). *Investigating welfare state change: The 'dependent variable problem' in comparative analysis*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Dinan, D. (2004). *Europe Recast: A History of European Union*. Londen: Palgrave Macmillan.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

- Estejé, N. (2013). *Wijkondernemingen: Oriëntatie op rechtsvormen*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Ferragina, E. (2011). Thematic Review: Welfare regime debate: past, present, futures? *Policy & Politics* 39 (4): 583-603.
- Hajer, M. (2003). Policy without Polity? Policy Analysis and the Institutional Void. *Policy Sciences* 36 (2): 175-195.
- Heijdra, T. (2004). *Bos en Lommer en de Baarsjes: De geschiedenis van Amsterdam-West*. Alkmaar: Uitgeverij René de Milliano.
- Heuvel, D. van den, & Ogilvie, S. (2012). Retail development in the consumer revolution: The Netherlands c. 1670-c.1815. *Explorations in Economic History* 50: 69-87.
- Horst, H. van der (2009). *Een bijzonder land: Het grote verhaal van de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker
- Jong, J. D. (2007). *Kapot moeilijk: Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Aksant.
- Jonkers, J., & Sen, R. van (2013). *Winkelstraatvereniging Jan Eef: Terugblik 2012*. Gepubliceerd op <http://www.geefomdejaneef.nl>, bekeken op 13 juni 2013.
- Keijzer, B. (2013). *Maatschappelijk aanbesteden*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Keizer, K., Steg, L., & Lindenberg, S. (2008). The Spreading of Disorder, *Science* 322 (5908): 1681-1685.
- Korpi, W. (1983) 'The Power Resources Model'. From W. Korpi, *The Democratic Class Struggle*, Routledge and Kegan Paul, as published in *The Welfare State Reader*, by Pierson, C., & Castles, F. G. (2006).
- Lindert, P. H. (2004). *Growing Public: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*. New York: Cambridge University Press.
- Lub, V., Arum, S. van, & Sprinkhuizen, A. (2009). Voor het Verval. Belemmeringen en Voorwaarden Voor Vroegsignalering en Bewonersparticipatie in Wijkveiligheid. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice* 18 (4): 62-82.
- Mann, M. (1993). *The Sources of Social Power: Volume 2, The Rise of Classes and Nation States 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ministerie van BZK (2012). *Wijkondernemingen: Tijdschrift over de veranderende relatie tussen samenleving en overheid* 1 (8), Den Haag: Ministerie van BZK.
- Ministerie van VWS (2010). *Welzijn Nieuwe Stijl*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn & Sport.

- Mokyr, J. (1980). Industrialization and Poverty in Ireland and the Netherlands, *Journal of interdisciplinary history* 10 (3): 429-458.
- Moor, T. de (2008). The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe. *International review of social history* 53 (Supplement S16): 179-212.
- Moor, T. de (2012). Inspiratie uit ons institutionele geheugen. Instituties voor collectieve actie als structurele oplossingen voor sociale dilemma's in het Europese verleden. In V.W. Buskens & W.A.F. Maas (Eds.), *Samenwerking in sociale dilemma's; voorbeelden van Nederlands onderzoek*. Amsterdam: Amsterdam University Press: 185-208.
- Oeffelt, T. van, Hulsman, B., & Graaf, K. de (2010). *Nieuw Nieuw-West: Stedelijke vernieuwing in de Amsterdamse tuinsteden 2000-2010*. Bussum: Uitgeverij Thoth.
- Peck, J., & Tickell, A. (2002). *Neoliberalizing Space*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Pierson, C. (1998). *Beyond The Welfare State: The New Political Economy of Welfare*. Cambridge: Polity Press (eerste editie in 1991).
- Polanyi, J. (1944). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Boston: Beacon Press.
- Prak, M. (1997). Burghers into Citizens: Urban and National Citizenship in the Netherlands during the Revolutionary Era (c. 1800). *Theory and Society* 26 (4): 403-420.
- Prak, M., & Zanden, J. L. van (2006). Towards an economic interpretation of citizenship: The Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states, *European review of economic history* 10 (2): 111-145.
- Quintaneiro, T. (2006). The concept of figuration or configuration in Norbert Elias' sociological theory. *Bello Horizonte* 12 (1): 54-69 (vertaald door Maya Mitre).
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2012). *Loslaten in vertrouwen: Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Ranci, C., & Pavolini, E. (2008). Restructuring the Welfare State: Reforms in Long-term Care in Western European Countries. *Journal of European Social Policy* 18 (3): 246- 259.
- Rossem, M. van (2011). *Kapitalisme zonder remmen: Opkomst en ondergang van het marktfundamentalisme*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Schulze, H. (1996). *States, Nations & Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Schnabel, P., Bijl, R., & Hart, J. de (2008). *Betrekkelijke Betrokkenheid: Studies in Sociale Cohesie, Sociaal En Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: Free Markets and the Sinking of the Global Economy*. Penguin Books Ltd. (eerste editie in 2009).
- Swaan, A. de (1988). *Zorg en de Staat: Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Tonkens, E., & Verhoeven, I. (2012). *Bewonersinitiatieven: Proeftuin voor Partnerschap Tussen Burgers en Overheid*. Amsterdam: Pallas Publications/Amsterdam University Press.
- Veld, A. op het, & Wachtmeester, J. (2012). *Decentralisatie betekent transitie en transformatie: Nieuwe verantwoordelijkheden, rollen en opgaven in maatschappelijke ondersteuning*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn & Sport.
- Vries, J. de (1994). The Industrial Revolution and the Industrious Revolution. *The Journal of Economic History* 54 (2): 249-270.
- Vrooman, J. C. (2012). Regimes and cultures of social security: Comparing institutional models through nonlinear PCA. *International Journal of Comparative Sociology* 0 (0): 1-34.
- Wagenaar, H. (2007). Governance, Complexity, and Democratic Participation: How Citizens and Public Officials Harness the Complexities of Neighborhood Decline, *The American Review of Public Administration* 37 (1): 17-50.
- Werff, M. T. van der (2013). *Geef om de Jan Eef*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Wildeboer Schut, J. M., Vrooman, J. C., & Beer, P. T. de (2000). *De maat van de verzorgingsstaat: Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wilson, J. Q., & Kelling, G. L. (2012). Broken Windows, *Atlantic Monthly* 310 (4): 78.
- Zuylen, J. van (2010). *Help, een burgerinitiatief!* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.